

Bangha, Imre¹

Magyarországról származó utazók a 19. századi Indiában²

Travellers from Hungary in nineteenth-century India

ABSZTRAKT

A magyarok számára India az utóbbi évszázadokban megközelíthetősége és kulturális gazdagsága miatt különleges jelentőséggel bírt, és már a huszadik század előtt is számos magyar vagy a történelmi Magyarország területéről származó más nemzetiségű utazó kereste fel az országot. Jelen konferenciakiadvány számára kutatásaimat az egész szubkontinensre kiterjesztettem, és ebben a dolgozatomban egyrészt azt vizsgálom, hogy milyen társadalmi csoportok jutottak el Indiába, és mi állt érdeklődésük középpontjában, másrészt pedig szeretném néhány kevésbé ismert utazóra felhívni a figyelmet.

Kulcsszavak: magyarországi India-utazók, utazási motivációk, utazók társadalmi háttere

ABSTRACT

For centuries, India has been of special importance to Hungarians due to its accessibility and cultural richness. As early as before the twentieth century, many Hungarians or travellers of other nationalities from historical Hungary visited the subcontinent. In this study, along with drawing attention to some lesser-known travellers, I will examine the social backgrounds, the motives and interests of all the people who we know at present reached India before the twentieth century.

Keywords: India, travellers from Hungary, social background, travel motivations

¹ Associate Professor, University of Oxford, Faculty of Oriental Studies, Oriental Institute, Wolfson College; Honorary professor, Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities, Institute of Oriental Studies, Department of Indian Studies, imre.bangha@orinst.ox.ac.uk

² A Modern Geográfia hasábjain több, India társadalmi-gazdasági jellegzetességeit feltáró tanulmány jelent meg az elmúlt években (Nemes, 2016; Singh, 2015; Singh, 2014; Fazekas, 2014; Wilhelm, 2008; Wilhelm & Zagyi, 2016; Kiss-Csapó, 2009).

BEVEZETÉS

E tanulmány irodalmi előzménye a *Jöttem a Gangesz partjairól: Bengáli kultúra – magyar irodalom* című kötetem egy fejezete (Bangha, 2011), amelyben a korai magyar utazókról Bengália vonatkozásában részletesen írtam.

Jelen írásban az utóbbi évtizedek szakirodalmából ismert utazók körét sikerült jelentősen kiterjesztenem, és ez lehetőséget teremtett arra, hogy hasonlóságokat fedezzünk fel az utazók társadalmi háttérében, utazási motivációjában és India-képében. Az eddig „ismeretlen” utazók felfedezését Szinnyei József *Magyar írók élete és munkája* című monumentális írói lexikonának (Szinnyei, 1891–1914) digitalizált, kulcsszavakkal kereshető változata tette lehetővé.³ Az utazók koruk és társadalmi háttérük alapján csoportosíthatók, és e kategóriák egyben meghatározták azok India-képét is. Az India-kép szemlélésével megvizsgálható, hogy bizonyos utazó csoportok mennyire illettek bele a nyugat-európai *orientalizmus* egyesek által mindent átfogónak vélt paradigmájába, illetve mennyiben képviseltek attól eltérő álláspontot.

Legfontosabb forrásomról megjegyzendő, hogy Szinnyei nem utazókat, hanem írókat mutat be, és így csakis olyan utazókat tárgyal, akik kéziratban vagy nyomtatásban írott emléket hagytak maguk után. Azok a magyarok, akik útkjéről nem írtak, feledésbe merültek. Szinnyei egyformán tárgyal magyar és a történelmi Magyarország, illetve Erdély területéről származó, vagy éppen ott letelepedett szerzőket, általában magyarosított névváltozatban és azok nemzetiségének megjelölése nélkül. Bár nevüket, Szinnyeit követve, magyarosan írom, tanulmányomban igyekszem az ilyen szerzők nemzetiségét is megjelölni. Ezzel együtt fontosnak tartok két szempontot kiemelni. Az első, hogy a 19. század előtti nemzetfelfogás nem azonos az utóbbi két évszázadéval, ugyanis abban, többek között, később kizárólagossá váló identitások általában megfértek egymás mellett, mint például a Zrínyiek esetében a magyar és a horvát. Mindemellett elkerülendő, hogy egyszerűen magyarként mutassunk be olyan utazókat, akik bár a történelmi Magyarország, Erdély vagy Horvátország területéről származtak, ám elsősorban szász, sváb, szlovák vagy szlavóniai horvát nemzetiségi identitással bírtak.

EREDMÉNYEK

India-utazók a 19. század előtt

Bár mi, magyarok nem igazán vagyunk tengerjáró nép, a korai utazók tengeren jutottak el a szubkontinensre, és legtöbbjük csak a partvidéket ismerte meg. A tengeri utazás minden nehézsége ellenére ugyanis már a 16–18. században is gyorsabb és biztonságosabb volt, mint a szárazföldi út. A korai kelet-közép-európai utazókat szemlélő Liviu Bordaş szerint a 16–18. században Dél-Ázsiába régiókból vagy idegen hadseregben szolgáló rabok vagy misszionáriusok jutottak el (Bordaş, 2006). A magyarok esetében látni fogjuk, hogy ez a csoportosítás alapján helytálló, bár apróbb kiegészítésre szorul.

A 19. század előtt számos magyar vagy hazánkkal kapcsolatba került misszionárius jutott el Indiába (1. ábra). Szinnyei öt olyan jezsuita hittérítőt említ, aki 1690 tájéka és 1765 között Indiában működött: Erber György (Kočevje, 1660 – Buda, 1715), Beniczky Ferencz (Munkács, 1679 – Kassa,

³ Elektronikusan elérhető a Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* (oszk.hu) és Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái 1891-1914* | Arcanum Digitális Tudománytár honlapokon. Az Arcanum által közzétett változatban India, Kalkutta, Bengál, Bombay és Lahore kulcsszavakkal kerestem szerzőket. Amennyiben egy utazó esetében tanulmányomban külön forrást nem jelölök meg, akkor a róla szóló információ Szinnyeitől származik.

1715), Kovács Pál (Nenyce, 1698 – Nagyvárad, ?), Wiser Antal (András) (Mauther, 1712 – Bécs, 1789) és Hausegger József SJ (Selmechánya, 1700 – Tiruvitankúr [Travancore], 1765). Közülük Erber és Wiser Magyarországon kívül született osztrák–német volt, és jórészt az országon kívül működött. Erber a magyarországi pestisjárvány idején Budára helyeztette magát, eljárt a betegek közé, és végül ő is a járvány áldozata lett. Wiser hitszónokként töltött valamennyi időt Magyarországon. Indiai tartózkodásukról egyikük sem jelentetett meg írást, bár Wiser Kassán kiadott egy Xavéri Szent Ferencről, India és Japán apostoláról szóló német nyelvű könyvet.⁴

Míg az első négy misszionárius csak néhány évet töltött Indiában, majd visszatérve Ausztriában vagy Magyarországon foglalt el tanári vagy egyéb állást, Hausegger József 1731-től egészen haláláig a mai Goában és a Malabár-parton élt. Ő latin nyelvű leveleiben a portugál királynőnek számolt be Indiáról.⁵ Valószínűsíthető, hogy voltak még a fentiekén kívül is Indiában letelepedett magyarországi misszionáriusok, ám nem hagytak Magyarországon fellelhető írott emléket maguk után. A jezsuita levéltárak azonban még számos további magyar hittérítő nevét őrizhetik.

1. ábra: Jezsuita misszionárius Dél-Indiában
Figure 1. Jesuit missionary in South India

Forrás: A szerző magángyűjteménye
Source: Author's private collection

Jóval hittérítőink előtt, 1538-ban lépett India földjére Huszti György, aki török rabságban, csibukhordozóként és katonai trombitásként részt vett a nyugat-indiai Gudzsarát partjain található és az Arab-tenger felügyelete szempontjából kulcsfontosságú portugál bázis, Diu török ostromában. Utazásairól a *Georgii Huz peregrinatio Hierosolimitana* (1548) és *Descriptio peregrinationis Georgii Huszthii* (1566) című latin nyelvű emlékirataiban számol be.⁶ Meglepőnek hangzik, de Huszti

⁴ *Der in Leben, und Todt wunderthätige Indianer und Japaneser Apostel Franciscus Xaverius aus der Gesellschaft Jesu, verfasst und vorgetragen...* zu Patak in Ober-Ungarn im Jahr. 1758. Caschau.

⁵ A mára már valószínűleg elveszett levelek kivonatos német fordítása a *Der neue Weltbott* 636. és 724–736. számaiban található. Ezek kivonatos magyar fordítása Pinzger Ferenc *Magasztos eszmék útján* (Budapest 1931) című könyvében található. Lásd még Bodrogi (1978), pp. 45–67, Balázs (1993), pp. 152–153. és Lázár (2008), p. 37.

⁶ A Ferdinánd császárnak elküldött első szöveg kéziratát a bécsi Hofbibliothek őrzi, a másodikét pedig, melyet Huszti Ferdinánd egyik tanácsosának küldött el, a vatikáni könyvtár (Reg. num 93.). Az önéletrajzot 1881-ben P. Marcovic adta ki Zágrábban a Délszláv Tudományos Akadémia folyóiratában (*Starine – na svijet izdaje: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti* XIII. 1–38). Magyar fordítása majd száz évvel később jelent meg: Tardi (1977), pp. 208–269, újabb közlése: Huszti (1990), pp. 177–240. Husztirol lásd még Rákóczi (1998), pp. 519–526. és Tardi (1979), pp. 75–80.

több mint negyven évvel azelőtt érte el Indiát, hogy az első angol, a jezsuita misszionárius Thomas Stephens (1547–1619) 1579-ben India földjére lépett volna (Singh, 1995; Schouten & Jansen, 2020).

A Pécssett humanista műveltséget szerzett, ám horvát családból származó Huszti emlékiratírói munkásságát a magyar történetírás és irodalom jól ismerte. Említést tesz róla például Istvánffy Miklós a *Historiarum de rebus ungaricis* (1622) és Bod Péter a *Magyar Athenas* című írásaikban (1766) (Szinyei, 1891–1914). Ugyanakkor Huszti Juraj Hus néven a horvátok is magukénak vallják.⁷

Husztihoz hasonlóan elrabolt katonaként jutott el Indiába Krausz Jakab (c.1735–1787), akit peregrináló posztónyíró mesterlegényként rabolt el a Holland Kelet-indiai Társaság, és katonának sorozott be. Krausz idővel tisztí rangra emelkedett és a Malabár-parti holland tüzérség parancsnoka lett. Ő szintén levelekben írta le Dél-Indiát és Ceylont magyarországi családtagjainak.⁸ A katonarabok mellett azonban megjelentek másfajta nem szerzetes utazók is. Mesterlegényként jutott el Indiába például a szebeni szász aranyműves, Schuller György, aki visszatérte után királybírói rangra emelkedett szülőföldjén. 1696–1699-ben tett európai és ázsiai utazásáról 70 oldalas, kéziratban maradt útinaplója számol be.⁹ Szinyei Jacquin Miklós József néven a magyar írók között említi Nikolaus Joseph von Jacquin (1727–1817) osztrák orvosdoktor-botanikust, aki 1755 és 1759 között Indiában tett kutatóutat, és később Selmecbányán töltött be tanári állást. Különleges eset a peregrináló bajai szabólegény, Jelky András (1738–1783) "indiai" útja. Ugyanúgy, mint Krauszt, Jelkyt is a Holland Kelet-indiai Társaság rabolta el katonának nyugat-európai vándorlása során, és idővel az indonéziai Batavia (ma Jakarta) helyőrségének parancsnoka lett. Az először németül lediktált útiélményei gyaníthatóan sok elképzelt elemet tartalmaznak (Pusztai, 2014). Ezek közé tartozik az „1755–1760 környékére tehető” indiai vagy inkább ceyloni hajótörése, elrablása és a helyi törzsfőnök lányának a segítségével történt szabadulása.

Csoma Sándor kortársai

A 19. század első és egyben legjelentősebb India-utazója Kőrösi Csoma Sándor volt. Mivel róla hatalmas mennyiségű irodalom áll rendelkezésre, tanulmányomban vele nem foglalkozom. Csoma indiai tartózkodása alatt jutott el Pandzsádba és Brit-Indiába mind a pesti Schöffft Ágoston (1809–1888) festő, mind pedig a brassói szász Honigberger Márton (1795–1869) homeopata orvos. Róluk is jelentős irodalom lelhető fel, ezért csak röviden említem őket.¹⁰ Schöffft Ágoston (2. ábra) festő volt, így tanulmányom legtöbb utazójától eltérően, neve nem szerepel Szinyeinél. Schöffft a pesti piaristáknál tanult, és még viszonylag fiatal festőként megfestette Széchenyit. 1837–1842 között járt Indiában, ahol költségeit helyi előkelőségek portréinak festésével fedezte, sőt hatalmas vagyonra is szert tett. Megfordult Randzsit Szingh pandzsábi maharadzsa udvarában, és egyik leghíresebb képe éppen ezen udvarrajzok és az ide köthető tanulmányok alapján képzeletből megfestett képe. A magyarok számára Schöffft különleges jelentősége abban áll, hogy az ő rajza Csoma Sándor egyetlen hiteles portréja (Gaboda, 1995). Szintén megfordult Randzsit Szingh maharadzsa udvarában a homeopata

⁷ A horvát Huszti-irodalom áttekintése: Humski (2002). A nemzetközi irodalomban jelentős: Talan (1998), pp. 204–212. és <http://www.croatianhistory.net/etf/lat.html#jhus> (2008. dec. 22.), továbbá Stepanj (2011), https://www.academia.edu/979274/creating_a_value_added_text_descriptio_peregrinationis_georgii_huszthii, valamint Vlašić (2015).

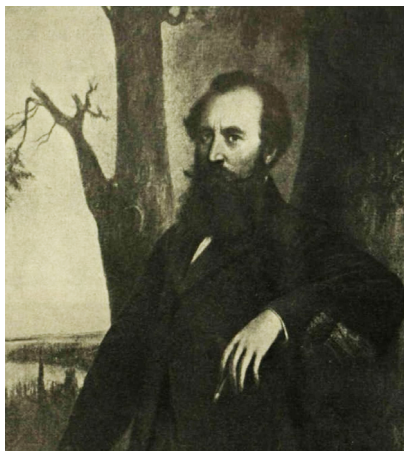
⁸ Általános ismertetést közöl róla a *Magyar Hirmondó* (1780), pp. 132–134. Krauszról lásd még Tardi (1979), pp. 165–166, Balázs (1993), p. 226. és Lázár (2008), p. 48.

⁹ *Journal oder Reisebeschreibung durch die nordische, atlantische, äthiopische, meridionalische und indianische See, nach Ostindien, gehalten und verricht von Georgio Schuler Cibin. Transil. ab anno 1696 usque 1699.* Lásd Szinyei (1891–1914).

¹⁰ Az áttekintő írás Wojtilla (1981). Emellett Schöfftről: Iván (1909), továbbá Greig (2008). Honigbergerről Sigaléa (2003).

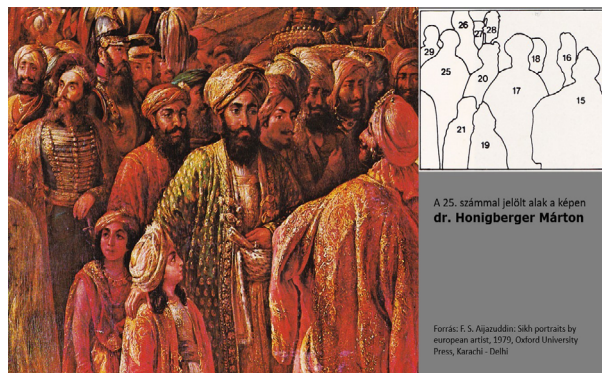
orvos, Honigberger Márton (3. ábra), aki egy ideig az uralkodócsalád udvari orvosa volt.¹¹ 1850-ben visszatért Európába, de aztán még két utat tett Indiába.¹² India iránti érdeklődése unokaöccsére, Honigberger Vilmosra (1837–1865) is átterjedt, aki orvosi praxisa mellett nyomdászattal is foglalkozott, és az általa alapított angol nyelvű *Allahabad Conserver* című lapot szerkesztette Allahábádban.

2. ábra: Schöffft Ágoston
Figure 2. Ágoston Schöffft

Forrás: Schöffft József Ágoston - Ágoston Schoefft - Wikidata (2021. dec. 23.)
Source: Schöffft József Ágoston - Ágoston Schoefft - Wikidata

3. ábra: Honigberger Márton Randzsit Szingh maharadzsa udvarának tagjaként
Figure 3. Márton Honigberger as a member of Maharaja Ranjit Singh's court

Forrás: Magyarok nyomában Pakisztánban - Blog - Agra Utazási Társaság
Source: In the footsteps of Hungarians in Pakistan - Blog - Agra Travel Company

¹¹ *Első utazásáról Früchte aus dem Morgenlande oder Reise-Erlebnisse, nebst naturhistorisch-medizinischen Erfahrungen, einigen hundert erprobten Arzneimitteln und einer neuer Heilart, dem Medial-Systeme...* Wien, 1851. (2. kiadás. Wien, 1863) című könyvében számol be. Ennek angol változata a következő évben, 1852-ben jelent meg *Thirty-five years in the East. Adventures, discoveries, experiments, and historical sketches, relating to the Punjab and Cashmere; in connection with medicine, botany, pharmacy, etc* : Honigberger, Johann Martin, 1795-1869 : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive (2021. dec. 3.) A kötet magyarul *Napkeleti gyümölcsök avagy Úti élmények, természettörténeti-orvosi tapasztalatokkal, néhány százszorosan kipróbált orvossággal és a mediális rendszer új gyógyítási módjával kiegészítve* címen érhető el (bev., ford. Buczkó Zsuzsanna; JATEPress, Szeged, 2003, *Documenta historica*).

¹² A Magyarok nyomában Pakisztánban - Blog - Agra Utazási Társaság (2021 dec. 6.) honlap gazdag képanyaggal szolgál a láhóri magyar utazókkal kapcsolatban.

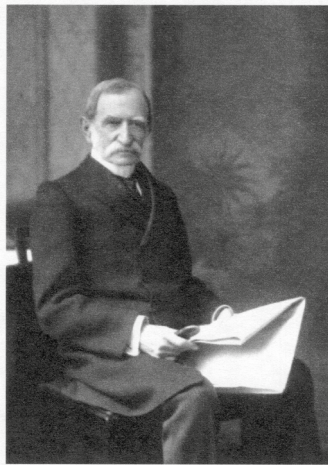
A 19. század második felében Indiába látogató magyarok három jelentős csoportja rajzolódik ki. Az első a tudósoké és a tanároké, a második az arisztokratáké, a harmadik, később megjelenő csoport pedig a tengerészeké és a hajóorvosoké.

Tudósok és tanárok

A korszak legkiemelkedőbb magyar származású India-utazó tudósa minden kétséget kizárólag Stein Aurél (1862–1943) volt. Róla található a leggazdagabb irodalom.¹³ Kötetünkben Jeney Rita írása foglalkozik vele részletesebben. Mi, magyarok jól ismerjük Duka Tivadart, Csoma Sándor első életrajzíróját is. Duka Tivadar (1825–1908) honvédtiszt volt az 1848–1849-es szabadságharcban, és annak leverése után száműzetésben jutott el Angliába (4. ábra). Ő volt az első magyar orvosdoktor, aki brit egyetemen szerzett képesítést. Egyetemi tanulmányai után, 1854 és 1874 között hadiorvosi szolgálatot teljesített Indiában. Bár Duka idegenbe szakadt, magyar kapcsolatait mindvégig fontosnak tartotta, és Csoma-kutatásait egyszerre jelentette meg magyarul és angolul. Emellett magyar és angol nyelvű cikkekben számolt be India klímájáról és egészségi viszonyairól.¹⁴

4. ábra: Duka Tivadar

Figure 4. Tivadar Duka

Forrás: Dr. Kapronczay Károly megemlékezése dr. Duka Tivadarról - Tudomány / Science (blog.hu) (2021. dec. 23.)
Source: Commemoration of dr. Károly Kapronczay about dr. Tivadar Duka - Tudomány / Science (blog.hu) (Dec. 23, 2021)

Szinnyei szerint holland szolgálatban került Indiába a vágújhelyi születésű német orvos, entomológus, Doleschall Lajos (1827–1859) is, aki magyar és német nyelvű cikkekben számolt be útjáról. Szinnyei azonban Indonéziát is „Kelet-Indiának” vélte. Doleschall ugyanis nem Indiában, hanem Indonéziában teljesített szolgálatot.

¹³ Stein dél-ázsiai kapcsolatairól lásd Sarkar (2018). Önálló Stein-monográfiák: Mirsky, Jeannette (1977), *Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer*, 1998, Chicago: University of Chicago Press; Walker, Annabel. 1999. *Aurel Stein: Pioneer of the Silk Road*. University of Washington Press; Whitfield, Susan. 2004. *Aurel Stein on the Silk Road*. Serindia Publications.

¹⁴ Magyarul lásd például *Alsó-Bengál physicalai és éghajlati tekintetben* Budapesti Szemle. 1867. 9. kötet, 28-30 (mtak.hu) (2021. dec. 3.)

A pandzsábi Láhórt (angolosan Lahore) ma Pakisztán kulturális fővárosának tartják, többek között nagyszerű felsőoktatása miatt. Érdekes módon a láhóri felsőoktatás megszervezésében két pesti származású utazó is jelentős szerepet játszott. A nyelvtudós, Leitner Vilmos (Gottlieb Wilhelm Leitner) alapította az első láhóri felsőoktatási intézményt, a Government College-ot (1864), majd jelentős szerepet játszott az Oriental College (1870) (5. ábra) felállításában és a láhóri Pandzsábi Egyetem (1882) megszervezésében. Leitner Európába való visszatérése után, 1887-ben került Láhórhoz Stein Aurél, aki egy ideig a Pandzsábi Egyetem vezető adminisztrátora (registrar) és az Oriental College rektora volt.

5. ábra: A láhóri Oriental College
Figure 5. The Oriental College in Lahore

Forrás: A szerző felvétele (2019)
Source: own photo (2019)

A magyarok számára legkevésbé ismert tudós utazó Rehatsek Ede/Eduard (1819, Újlak – 1891, Bombay).¹⁵ Rehatsek apja erdész volt az újlaki Odescalchi-birtokon, Horvátország legkeletibb városa mellett. Nincs adatunk arról, hogy a neve alapján valószínűleg betelepített szlovák családból származó Rehatsek milyen nemzetiségűnek érezte magát. Újlak lakossága, mely 1911-ben 56%-ban horvát, kisebbrészt szlovák, német, szerb és magyar (5.2%) nemzetiségű volt, valószínűleg egy évszázaddal korábban is hasonlóan kevert volt. Rehatsek Pécssett végezte a középiskolát, majd Pesten szerzett mérnöki diplomát 1842-ben. Az, hogy tanulmányainak színhelyéül magyar városokat választott, és hogy később angol barátainak Magyarországot nevezte meg származási helyéül arra utal, hogy Rehatsek emléke helyet érdemel a magyar tudósok között. A fiatal mérnök azonban nem sok időt töltött Magyarországon, hanem Nyugat-Európán át Amerikába utazott. Négy évet töltött New Orleansban, ahol megtanult angolul (1843–1847). A Magyarországgal mindvégig kapcsolatot tartó és magyarul is publikáló Duka Tivadarral és Stein Auréllal ellentétben Rehatsek kapcsolata megszakadt Magyarországgal. Egy rövid német írástól eltekintve,¹⁶ munkásságát angolul folytatta. Magyarul csak a fővárosi lapok nekrológjai (1892) és lexikoncikkek foglalkoztak vele egészen addig, míg Faludy György Magyar tudós Indiában című írásában meg nem emlékezett róla.¹⁷ Rehatsek 1847-ben érkezett Bombay-be, és ott élt élete végéig. 1847 és 1871 között a Wilson College latin- és matematikatanára volt, nyugdíjba vonulása után pedig a bombayi egyetem latin, francia, arab és

¹⁵ A Rehatsek életére vonatkozó adatok forrása a könyvkiadója, F. F. Arbuthnot által írt megemlékezés (Arbuthnot, 1892).

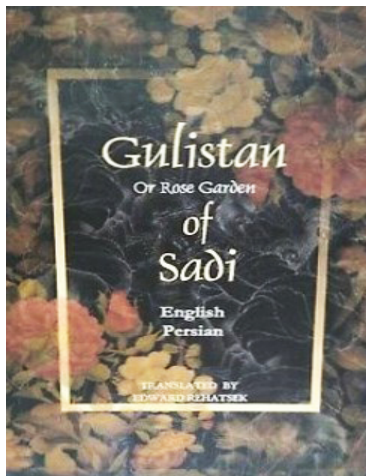
¹⁶ 'Orientalische Rüstungsstücke' *Zeitschrift der Deutsche Morgenländische Gesellschaft* (1882), 655-9.

¹⁷ Faludy György – Magyar tudós Indiában – Lighthouse (baloghpet.com) (2021. dec. 3.). Az írás eredetileg Faludy György, *Jegyzetek a kor margójára*, ([Budapest]: M. Világ, 1994) című kötetében jelent meg.

perzsa vizsgáztatója. Rehatseket a nemzetközi tudományosság kiemelkedő arab és perzsa művek, többek között Szaádi (1210–1291/2) Gulisztánjának (6. ábra) és Mirkhvánd (1433–1498) Rauzat ul-szafá című monumentális világtörténetének máig olvasott angol fordítójaként ismeri.¹⁸ Kipling The Enemies to Each Other című novellájának nyelvezete Rehatsek Mirkhvánd-fordítását parodizálja, mely az eredetit az angol rovására is túlságosan hűen követi.¹⁹ Olyan ember számára azonban, aki felnőttkorában tanult meg angolul, ez a legbiztonságosabb fordítói technika. Érdekes módon ez lett Rehatsek sikerének titka, és könyveinek mindmáig való olvasottsága Kipling ellenében Rehatseket igazolja. Fordításai népszerűségének okát Faludy György is az eredetit hűen tükröző stílusban látja: „Rehatsek fordítása 130 év után ma is utolérhetetlen: híjával a korszak viktoriánus szólamainak és ócskaságainak, csakúgy, mint álszentségének – Szaádi elegáns szabadszájúságát és humorát a maguk egészében kapjuk. Emellett Rehatsek mindkét nyelvet felnőtt korban és sajátmaga tanulta.”

Rehatsek Edéről azonban nemcsak nagyszerű fordítói munkássága, hanem emberi magatartása miatt is érdemes megemlékeznünk. Bár gyarmati brit szolgálatban állt, ugyanúgy, mint Csoma Sándor, nem a britek, hanem az indiaiak között érezte otthon magát. Bombay Khérvádi bennszülött negyedében telepedett le, és a helyieket egyszerű életmódjuk számos szokásában követte. Kenyéren, tejen, teán, rizsen és banánon élt. Alkoholt nem fogyasztott, és kísérletet tett a vegetariánus étrendre is. Szolgaszemélyzetet nem tartott, pedig egy korabeli brit család akkoriban akár fél tucat szolgálával is rendelkezett. Ezáltal jelentős összegeket tudott fizetéséből megtartani, melyet aztán helyi szegény fiatalok taníttatására fordított. Halála után vagyonát továbbra is azok iskoláztatására hagyományozta. Szinte halála napjáig folytatta tudományos munkásságát. Holttestét akkoriban egyedülálló módon hindu szokás szerint elhamvasztották. Életét és munkásságát Faludy Csoma Sándoréhoz hasonlítja: „Kőrösi Csoma mint jeles tudós és szenvedélyes nacionalista él emlékezetünkben. Rehatsek nagy tudós és szenvedélyes humanista volt: talán ezért felejtettük el.”

6. ábra: A Rehatsek Ede által készített Gulisztán-fordítás
Figure 6. Sadi's Gulistan translated by Eduard Rehatsek

Forrás: ebay.com
Source: ebay.com

¹⁸ Az Amazon.co.uk 2021. dec. 3-án Rehatsek nyolc különböző könyvét ajánlotta megvételre.

¹⁹ https://www.kiplingsociety.co.uk/readers-guide/rg_enemies_notes.htm (2021. dec. 3.).

Utazó arisztokraták

A 19. századi magyar utazók legnépesebb csoportjába utazó arisztokratáink tartoznak. Ők néha tudományos érdeklődésből, máskor úri passzióból, például vadászat céljából látogatták meg Brit-Indiát. Érdekes, hogy számos történelmi személyiség testvére vagy fia is eljutott Indiába. Közéjük tartozik Andrásy Gyula bátyja, Andrásy Manó (Indiában 1855) (7. ábra), Széchenyi István fia, Béla (1837–1918, Indiában 1877), Tisza Kálmán testvére, Tisza Lajos (1832–1898, Indiában 1874 után), Szemere Bertalan fia, Szemere Attila (1859–1905, Indiában 1881-1884 között). Ezen utak között leginkább említésre méltó Gróf Széchenyi Béla expedíciója 1877-ben, melynek célja Csoma Sándor eredeti úticéljának, az újugrok lakta belső Turkesztánnak az elérése. Széchenyit a földrajztudós, Lóczy Lajos és az osztrák grafikus, kartográfus, Gustav Kreitner kísérte el, és útja egy részén velük volt Szentkatolnai Bálint Gábor nyelvész is. Csomával ellentétben azonban Széchenyi az egyszerűbb tengeri utat választotta, és útközben Kína felé meglátogatták Kalkuttát is, Bálint Gábor pedig Dél-Indiát. Amint várható, tudósainkkal ellentétben a főúri utazók az európaiak társaságát keresik, és legtöbbjük csak felszínes ismeretekkel rendelkezett az országról. Miként az Edward Said-i orientalizmus keretében mozgó számos szerző, az indiai szokásokat és művészetet nem különösebben értékelik. Alább idézem Andrásy Manó leírását egy indiai táncelőadásról (8. ábra).

7. ábra: Andrásy Manó
Figure 7. Manó Andrásy

Forrás: File: Andrásy Manó 1891-18.JPG - Wikimedia Commons
Source: File: Andrásy Manó 1891-18.JPG - Wikimedia Commons

Esti mulattatásunk végett bayadereit küldé hozzánk a fejedelem. Elsőbb két véncsont, ijesztő boszorkánykép jelent meg, idéetlenül sikítózva énekelők a szokásos nyitányt: alig bírtam legyőzni a kacajingert, oly iszonyú macskanyávogás volt e hangverseny. Mr. Th. azonban komoly képet öltve, nyájasnál nyájasb szavakban ömledezé dicséretét: s a mellette álló tányérból egy-egy csomó bettelt [bételt] nyújta megelégedése jeléül.

Erre csakugyan elhallgatott a két agglant, és hálás szemekkel fogadva nagyrabecsült ajándékunkat, mindkettő rágsálni kezdé. Ez undorító szer terra japonica, kevés oltatlan mész, s bódító fűszerül tört arekadió keverékéből áll [...]

8. ábra: Indiai táncosnők. Illusztráció
Figure 8. Indian dancers. Illustration

TÁNCOSNŐK A MURBERABATI UDVARNÁL

Forrás: Andrassy (1853)

Source: Andrassy (1853)

Képzelsen az olvasó két éltes nőt, kiaszott, nagyszemű képeket, kik cammogósan egyet-kettőt lépintve, kezeiket darab faként kiterjesztve, vagy legfőlebb szögletesen meghajlítva, majd azoneygy helyben mozognak, éneklésül meg rozdás torkaikból mintegy nyomkodják a vastagabb hangokat, a véknyakat meg rozzant fogaikon át szűrögetik, mint didergő tót a kéregető mondókat... (Andrassy, 1853, pp. 305–306).

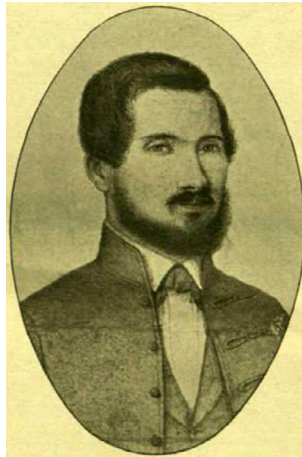
Nemesek, földbirtokosok

Jól ismert történelmi családjaink tagjain kívül is számos magyar nemesember fordult meg Indiában. Az első közülük, Besse János Károly (1765–1841) még Csoma Sándor idejében, 1830 tájékán jutott el Indiába. Besse elsősorban az akkori Oszmán Birodalom északi tartományait járta be, és utazásaiban töröktudása segítette. Legnagyobb, 1830-ban tett utazására már a török nyelv jó ismerőjének számított, akinek franciául írt török nyelvtana is megjelent (Pest, 1829), és szójegyzékében a török szavak francia megfelelői mellett magyarok is szerepelnek. Mindenütt keresett magyar történelmi nyomokat is, melyekről öt jelentést küldött József nádornak. Bár nyelvtudása Bessét a tudósok közé is sorolja, rövid indiai tartózkodása további kutatást igényel.

A század második felében India kedvelt úticéllá vált nemesaink számára. Egyesek, mint például Orczy Elek báró (1843–1916) vadászni, mások, mint a Kaukázus-kutató, Déchy Mór (1851–1917) hegyet mászni, megint mások, mint a költő, Justh Zsigmond (1863–1894) egészségük javítása érdekében tettek indiai utat. Földbirtokos országgyűlési képviselőink közül is sokan megfordultak a szubkontinensen: a vadász, Szalay Imre (1846–1902), Latinovits Géza (1863–1921) vagy az oroszlánvadász, Esterházy Mihály gróf (1853–1906). Közülük legérdekesebb életútja Berzenczey Lászlónak (1820–1884) (9. ábra) volt, akit már a szabadságharc előtt megválasztottak Erdélyben maroszéki képviselőnek (1846–1848). Ott a radikálisok csoportját szervezte. A szabadságharcban lelkesen vett részt, és beszédei miatt “kis Kossuthnak” is hívták. Világos után a magyar emigráció központi tagja, ám Amerikában búcsút mond az emigráns társaságnak, és őshazakutatással kezd foglalkozni. Kínába szeretett volna eljutni, de Hong Kongban lebeszélék tervéről, majd Indiát érintve visszatért

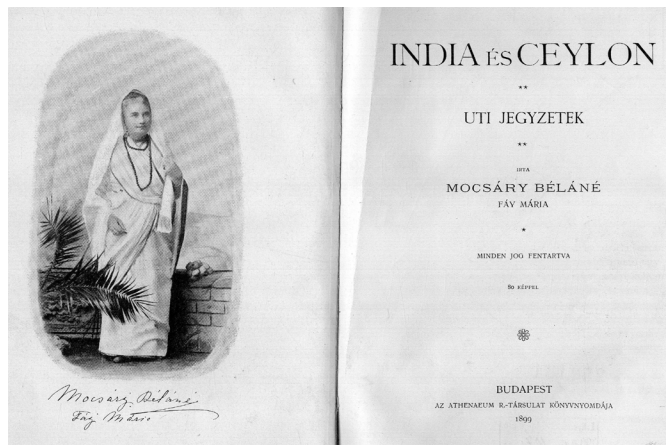
Európába. A kiegyezés utáni Magyarországon ismét képviselőnek választották. Néhány év után azonban feladta a képviselői pályafutást, és több évtizedes vágányt követve 1873-ban közép-ázsiai utazásba fogott. Itt fogságba esett, és egy angol expedíció közbenjárására szabadult. Ekkor szabadítóival együtt Indiába utazott, onnan pedig visszatért Európába. Életútja Krúdy Gyulát is megihlette, aki róla mintázta A tábornok barátja című elbeszélésének főhősét.

9. ábra: Berzenczey László
Figure 9. László Berzenczey

Forrás: Berzenczey László - A Turulmadár nyomán
Source: Berzenczey László - A Turulmadár nyomán

10. ábra: Mocsáryné Fáy Mária útleírása (A képen indiai özvegyek fehér ruhájában, nyakában olvasóval látható)
Figure 10. Mocsáryné, Mária Fáy's travel notes (The photograph shows her wearing the white dress and prayer beads of Indian widows)

Forrás: Mocsáryné, 1899.
Source: Mocsáryné, 1899.

Bár Andrásy és Széchenyi fontos köteteket jelentetett meg útvjáról, a nemesi utazók többsége inkább rövidebb cikkekben, közleményekben számolt be tapasztalatairól.

Ebben az időben India annyira elérhetővé vált, hogy nem volt szükség egy-egy nemesi vagyon háttérére ahhoz, hogy az utazásba belevágjon valaki. 1870 és 1877 között járt Indiában a gazdag iparos, Cziriák Károly. Ő a jól menő szabóként keresett pénzen beutazta Ázsiát, Amerikát és Afrikát. Úti élményeiről a Fővárosi Lapokban közölt tárcákban számolt be.

Az Indiával kiépülő kereskedelmi kapcsolatok is vonzanak magyar embert Indiába. 1895-ben telepedett le Indiában a Tellery and Comp. cég üzletvezetőjeként a drágakő- és műkereskedő, Schwaiger Imre (1868–1940) (Kelényi, 1988), aki a Szegei Napló hasábjain számolt be indiai tartózkodásáról. Mintegy fél évszázadot töltött a szubkontinensen, és szinte minden jelentős Indiába látogató magyar felkereste.

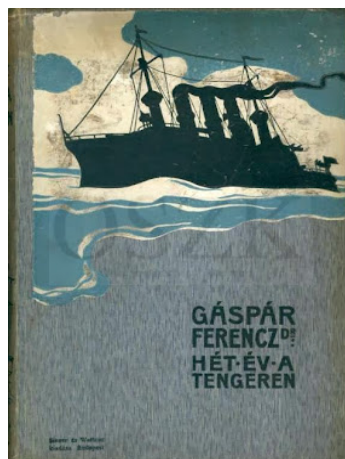
A század vége előtt éri el Indiát az első önálló magyar női utazó, Mocsáryné Fáy Mária (10. ábra). Férje halála után fogott nagy ázsiai utazásába. Miként a férfi nemesi utazók, ő is szinte csak európaiakkal érintkezett, és útja elsősorban turizmus volt. Kalkuttai tartózkodása idején például az állatkertet, a botanikus kertet és a bazárt látogatta meg. Hazatérte után útjáról önálló kötetet jelentetett meg (Mocsáryné, 1899).

Hajóorvosok és tengerészek

Számos további utazó munkája részeként tett rövidebb látogatást Indiában. Szinnyei megemlíti az erdélyi szász Soterius Arthurt (1852–1905 után), aki 1883–1885-ben az osztrák-magyar Lloyd Gőzhajótársaság kötelékében mint hajóorvos járta a tengereket, és Indiában is megfordult. Gáspár Ferenc (1861–1923) előbb a Monarchia haditengerészetének alkalmazásában, később pedig kereskedelmi hajótársaságok orvosaként töltött hét évet a világ tengerein, és jutott el Indiába is. Úti élményeit számos érdekesítő könyvben mesélte el (11. ábra).

11. ábra: Gáspár Ferenc tengeri útibeszámolója

Figure 11. Ferenc Gáspár's travelogue entitled Seven Years on Sea

Forrás: Hét év a tengeren - Gáspár Ferenc - Régikönyvek webáruház (regikonyvek.hu)

Source: Hét év a tengeren - Gáspár Ferenc - Régikönyvek webáruház (regikonyvek.hu)

A leghíresebb magyar tengerész, a későbbi kormányzó, Horthy Miklós (1868–1957) önéletrajzában számol be két hónapos indiai tartózkodásáról, mely a Saida nevű hajó fedélzetén tett világkörüli út része volt. Részletesen dokumentál Budapesten megjelent tárcáiban egy másik Föld körüli utat

Reményi Ferenc (1868–1940). Ő Ferenc Ferdinánd főherceggel utazott a Kaiserin Elisabeth fedélzetén, és 1892-ben Bombayben kikötve indiai utazást tett.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányom áttekintés azokról a 18–19. századi magyarországi India-utazókról, akiket Szinnyei Magyar írók élete és munkája című műve megemlíti. Nem az utazók életének és utazásaik részleteinek bemutatására törekedtem, mindössze a kezdeti szemlézést tűztem ki célul, amit egy későbbi, szisztematikus kutatás mélyebben kibonthat. Elsődleges forrásom olyan utazókat említ, akik hozzáférhető irodalmi emléket hagytak utazásukról. Amint azt Schöffl Ágoston festő vagy Schwaiger Imre műkereskedő példája mutatja, voltak utazók irodalmi hagyaték nélkül is. Egyesek nyomok híján feledésbe merültek, másokra elsősorban levéltári kutatások deríthetnek fényt.

A legtöbb utazó besorolható egy-egy jól meghatározott társadalmi körbe vagy foglalkozásba. A kezdeti magyar India-utazók köre néhány jelentős kivétellel jezsuita misszionáriusokra és katonarabokra szorítkozott. Hausegger József az akkor már jelentős keresztény lakossággal rendelkező déli partvidékeken, a Malabár-parton (a mai Kerala területén) és Goában működött. Valószínűsíthető, hogy a többi, viszonylag rövid időt Indiában töltő misszionáriusunk is a szubkontinensnek ezen a részén tartózkodott. Hasonlóan a partvidékhez köthető Huszti György és Krausz Jakab útja is. A korábbi utazókkal ellentétben a szárazföldön jut el Indiába Körösi Csoma Sándor, ám az India-utazás mások számára továbbra is leginkább tengeri út. A 19. században az India-utazók köre teljesen megváltozik: elsősorban tudósok és gazdag nemesek jutnak el Dél-Ázsiába, a század végén pedig megjelentek a Monarchia katonai vagy kereskedelmi flottájának keretében hajózó magyarok. A 19. századi utazók, bár gyakran jelentős központokban, Kalkuttában, Láhórbán vagy Bombayban töltenek hosszabb időt, felfedezik az ország belsejét is. Míg tudósaink elsősorban angol nyelvű munkásságukkal az egyetemes tudományosságot gyarapítják, addig a magyar nemesek és hajósok elsősorban magyarul hozzák közel Indiát a hazai olvasóhoz.

IRODALOMJEGYZÉK

- Andrássy, M. (1853). *Utazás Kelet-Indiában: Ceylon, Java, Khina, Bengál*. Emich Gusztáv Nyomdájában.
- Arbuthnot, F. F. (1892). Life and Labours of Mr. Edward Rehatsek. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3, 581–591.
- Balázs, D. (1993). *Magyar utazók lexikona*. Budapest: Panoráma.
- Bangha, I. (2011). *Jöttem a Gangesz partjairól: Bengáli kultúra és magyar irodalom*. L'Harmattan.
- Bodrogi, T. (1978). *Messzi népek magyar kutatói: Az egyetemes néprajz magyar előfutárai művelői I–II*. Gondolat.
- Bordaș, L. (2006). *Iter in Indiam: Imagini și miraje indiene în drumul culturii române spre Occident*. BPolirom.
- Faludy, Gy. (1994). *Jegyzetek a kor margójára*. M. Világ.
- Fazekas, B. (2014). A 2014-es indiai parlamenti választások értékelése. *Modern Geográfia*, 9(3), 95–100.

- Gaboda, P. (1995). Kőrösi Csoma Sándor egyetlen hiteles portréjának története. *Keletkutatás*, tavasz, 5–21.
- Greig, Ch. (2008). Artists from afar: company painters in the princely courts of India 1770–1900. <https://www.thefreelibrary.com/Artists>.
- Humski, V. (2002). Hus, Juraj. In *Hrvatski biografski leksikon*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Husztai, Gy. (1990). Utazásának leírása. In Kovács, S. I. *Magyar utazási irodalom 15–18 sz.* (pp. 177–240). Szépirodalmi Kiadó,
- Iván, E. (1909). Schöffft Ágoston (1809-1888). Egy világotutató magyar festő emléke. *Vasárnapi újság*, 40(56), 834–835.
- Kelényi, B. (1988). Schwaiger Imre a connoisseur: Egy családrégény fejezete a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum történetéből. *Művészettörténeti Értesítő*, 53–65.
- Kiss-Csapó, G. (2009). Hogyan vélekednek Ladakhban a modernizációról? Egy interjú-vizsgálat tanulságai. *Modern Geográfia*, 4(3), 1–26.
- Lázár, I. (szerk.) (2008). *Hungarian Explorers and Travellers in India*. Hungarian Information and Cultural Centre & Magyar Földrajzi Múzeum.
- Mocsáryné Fáy, M. (1899). *India és Ceylon*. Athaeneum.
- Nemes, V. (2016). A nemi arányok eltolódásának vizsgálata Indiában. *Modern Geográfia*, 11(1), 3–22.
- Pusztai, G. (2014). A nem létező Jelky András: fikció és valóság a világljáró bajai szabólegény történetéről. *Alföld*, 65(1), 72–85.
- Rákóczi, I. (1998). Adem turca e Diu portuguesa num documento de 1538. In A. Teodoro, & L. F. Tomaz (eds.), *A carreira da Índia e as rotas dos estreitos*. Instituto Historico de Ilha Terceira, Angra do Heroísmo.
- Sarkar, R. B. (szerk.) (2018). *Marc Aurel Stein with special reference to south and Central Asian legacy: Recent discoveries and research*. Indira Gandhi National Centre for the Arts.
- Schouten, J. P., & Jansen, H. (2020). A Foreign Culture Baptised: The Jesuits Roberto de Nobili and Thomas Stephens. In *Thomas Stephens India*. (pp. 40–59). Brill.
- Sigaléa, R. (2003). *Johann Martin Honigberger, médecin et aventurier de l'Asie*. l'Harmattan.
- Singh, B. (1995). The First Englishman in India: Thomas Stephens (1547-1619). *Journal of South Asian Literature*, 30(1–2), 146–161.
- Singh, N. (2014). Mapping metropolises in India. *Modern Geográfia*, 9(3), 77–93.
- Singh, R. (2015). Regional disparities in the post reform India. *Modern Geográfia*, 10(2), 41–68.
- Stepanj, G. (2011). Creating a Value-added Text: Descriptio Peregrinationis Georgii Huszthii. https://www.academia.edu/979274/creating_a_value_added_text_descriptio_peregrinationis_georgii_huszthii.
- Szinnyei, J. (1891–1914). *Magyar írók élete és munkái*. 14 kötetben. Hornyánszky Viktor akadémiai könyv-kereskedése.
- Talan, N. (1998). A Note on Croatia and the Portuguese Indies. In S. Subrahmaniam (ed.), *Sinners and Saints*. Oxford University Press.
- Tardi, L. (1977). *Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról*. Gondolat.

- Tardi, L. (1979). *Régi hírünk a világban*. Gondolat.
- Vlašić, A. (2015). Georgius Huszthius, A Traveller from Croatia, and His Account of the Ottoman Naval Campaign in India (1538–1539). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung* 68(3), 349–362.
- Wilhelm, Z. (2008). Adatok az indiai urbanizáció folyamatának vizsgálatához. *Modern Geográfia*, 3(2), 152–209.
- Wilhelm, Z., & Zagyai, N. (2016). An essential synopsis of a prominent scholarly life-work. [Review of the volume *Geography, Development, Public Policy: Select Essays of Gopal Krishan*, edited by S. Kant, & N. Singh]. *Modern Geográfia*, 11(1), 1–2.
- Wojtilla, Gy. (1981). *Hungarians in Maharaja Ranjit Singh's Court*. Hungarian Information and Cultural Centre.

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 4.0 nemzetközi licence-feltételeinek megfelelően felhasználható. (CC BY-NC-ND 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

This open access article may be used under the international license terms of Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

